

"KONSEPT" MƏFHUMU VƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Sevinc Şükürlü

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan "konsept" termini və ona olan yanaşmalar təhlil olunur. Konsept termini çox zaman məna, obraz, anlam, mahiyyət, daxili forma, əlamət, simvol, kimi anlayışların sinonimi kimi verilir. Konseptin mahiyyəti, strukturu, təsnifatı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar vardır. Konseptin fəaliyyəti müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli öyrənilir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsept, nəzəriyyə, məna.

THE NOTION OF "CONCEPT" AND DIFFERENT APPROACHES

Sevinj Shukurlu

Institute of Linguistic ANAS, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article analyzes one of the main research objects of cognitive linguistics - "concept" and the approaches to it. The term of the concept is often used as a synonym for meaning, image, internal meaning, indication, sign, symbol. There are different approaches to the point, structure, and classification of the concept. The operation of the concept is studied comparatively on the basis of materials from different languages.

Keywords: cognitive linguistics, concept, theory, meaning.

ПОНЯТИЕ «КОНЦЕПЦИЯ» И РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ

Севиндж Шукюрлу

Институт языкознания НАНА, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье анализируется один из основных объектов исследования когнитивной лингвистики - «концепт» и подходы к нему. Термин понятия часто используется как синоним значения, изображения, внутреннего значения, указания, знака, символа. Существуют разные подходы к сути, структуре и классификации понятия. Действие концепции изучается сравнительно на основе материалов разных языков.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепция, теория, значение.

Koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektı dil və təfəkkürdür. Koqnitiv dilçilik dili informasiyanı təşkil, emal və istehsal edən bir varlıq kimi dərk edir. Amerikalı dilçi alim N.Xomski dili-dünya haqqında strukturlaşdırma və düşünmə sistemi kimi vurğulayırdı. O qeyd edirdi ki, genetik konseptlər fəal prinsiplərdir, fəaliyyət proseslərini ,bütün dillərdə müşahidə olunan faktları və digər beyində baş verən koqnitiv prosesləri öyrənir [1, s.209].

Müasir dilçilik üçün aktual olan "konsept" termini koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Dildə mövcud olan,insanın dünya haqqındakı milli-mədəni təsəvvürləri əks etdirən əqli mahiyyətlər -konseptlərdir. İlk dəfə filosof Anselm Kenterberili (1033-1109) "konsept" terminini təqdim etmişdir. Latın dilində bir neçə mənası vardır: əlaqə,kod, sistem, anbar, hüquqi aktların imzası, cümlə.

“Konsept” anlayışı məntiqlə, təfəkkürlə bağlıdır. S.A. Askoldov ilk dəfə 1928-ci ildə "konsept" terminini özünün "Konsept və söz" məqaləsində "fikir forması" kimi qeyd etmişdir. S.A. Askoldov da konsept anlayışının ənənəvi işlədilməsini elmi məntiqlə bağlayırdı. S.A.

Askoldov konsept terminini tamamilə yeni bir mənada işlədir və konseptlə bağlı problem yeni səpkidə qoyulur [2, s.267-279].

Dilçilikdə konseptin geniş yayılmış bəzi tərifləri vardır:

1) Konsept insanın şüurunda (mental dünyasında) mövcuddur. Sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar "dəsti" konseptdir;

2) Konsept - strukturlaşdırılmış bilikdən ibarət olan qlobal təfəkkür vahididir;

3) Konsept -ada malik olan ideal aləm obyektidir və gerçəklik aləmi haqqında müəyyən mədəni şərtlənmiş təsəvvürləri əks etdirir.

İnsan şüurunda mövcud olan konsept mədəniyyətin bir hissəsidir. Bir çox alimlər konsepti varlığın fundamental, ontoloji kateqoriyası hesab edir. C. Lokk, C.S. Mill qeyd edirdi ki, ümumi konsepsiya abstraksiyadan yaranır. Ümumi konsepsiya, bir sinif üzvlərinin bir çox görüntüləri arasında ortaq elementdir [3, s.168].

Şopenhauer, "Fiziologiya və Patologiya" adlı kitabında konseptin əvvəlki formalardan fərqli xüsusiyyətləri ilə seçildiyini qeyd edirdi. F. Nitsşe Şopenhauerdən təsirlənərək yazırdı: "Hər bir konsept qeyri-bərabər olanları bərabərləşdirmək üçün yaranır. Heç bir yarpaq digəri ilə eyni olmur və yarpaq konsepti fərqləri unutmaqla, ixtiyari bir abstraksiyadan formalaşır".

Konseptlər milli, qrup(cins, yaş və digər xüsusiyyətlərinə görə) və fərdi ola bilər. Milli konseptlər, həm fərdi, həm də qrupa aid ola bilər. Eyni sözlə ifadə olunan konseptlər tiplərinə görə fərqlənə bilər. Məsələn, "ədalət" konsepti, cinayətkarla polisın düşüncəsində fərqli anlaşıla bilər.

Mental obrazları konseptləşdirmək üçün 3 məntiqi əməliyyat - müqayisə, əks etdirmə, mücərrədləşdirmə aparılır. Misal üçün, bir küknar və bir söyüd ağacı gördüyümüz zaman, onları bir-birlərindən gövdəsi, budaqları və yarpaqları ilə fərqləndiririk; eyni zamanda eynilikləri də hər ikisində ölçü və forma fərqləri olan gövdə, yarpaq, budaq var; beləcə ağac konsepti yaranmış olur.

Ümumi olaraq, Amerikan dilçiləri konsepti düşüncə vahidi kimi müəyyənləşdirirlər. Onlar qeyd edirdi ki, konsept ideal dünyanın öz adı olan və mədəniyyətdə müəyyənləşən reallığı əks etdirən obyektidir. Konsept ideal məzmunu, mənası olan hər hansı düşüncə vahididir; mürəkkəb düşüncə obrazıdır, ünsiyyət prosesində müxtəlif danışq vasitələri ilə verballaşan düşüncə vahididir.

Konseptə aid bütün təriflərin ortaq cəhəti odur ki, onların hər biri konsepti düşüncə vahidi kimi görür. Koqnitiv dilçiliyin bəzi nümayəndələri konsepti mənə ilə eyniləşdirirlər. Bununla yanaşı, digər fikirlər də var: konsept sözlər və qeyri-linqvistik reallıq arasında vasitəçidir, buna görə də, sözün mənası konseptlə eyniləşdirilə bilməz. Konsept anlayışdan özünün linqvokulturoloji xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Konseptin məzmununun təsviri eyni zamanda milli dilin dünyagörüşünün təsviridir. Dilin dünyagörüşü dedikdə, milli dəyərlərdən asılı olan hadisə, proseslər, millətin həyat tərz, mədəniyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Bir dilin dünya görünüşü milli adlanır, çünki elmi dünyagörüşündən fərqlənir.

Konsepti təsvir edəndə yalnız dil hadisələrinin tədqiqi ilə məhdudlaşmaq olmaz. Daha dolğun mənzərə yaratmaq üçün ekstralingvistik amillərin təsirini nəzərə almaq lazım gəlir. Koqnitiv yanaşma sözün tədqiqi sahəsini onun dildə və nitqdə işlədilmə həddlərindən kənara da tətbiq etməyi nəzərdə tutur, bu da insan şüurunda obyektiv mövcud olan, amma yalnız metadil fonu olduqda, yəni bu vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyəti kontekstində aydın olan leksik vahidlər arasındakı görünməyən əlaqələriaşkarlamağa imkan verir. Beləliklə, konseptuallaşma prosesinə təsir edən xüsusiyyətlər və hadisələrin öyrənilməsi tarixi faktlar və hadisələri nəzərə almalıdır, çünki dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixindən ayrılmazdır.

Konsept insanın şüurunda aşağıdakılar əsasında formalaşır :

- duyğu təcrübəsi- hissiyyat üzvləri vasitəsilə dünyanın dərk;
- praktiki fəaliyyət təcrübəsi;
- elmi fəaliyyət təcrübəsi;
- düşünmə fəaliyyəti təcrübəsi;
- verbal və qeyri-verbal ünsiyyət.

Bir çox konseptlər bəzi obyekt və hadisələrin empirik obrazı kimi birbaşa təcrübədən yaranır. Məlumat artdıqca, bu obraz insan şüurunda konseptin ən yaxşı ifadəsi kimi qalır. Düşüncənin Universal material kod adlanan qeyri verbal material koda əsaslandığı sübut olunmuşdur. Bu kodun vahidləri vizualdır. Onlar şüurda formalaşır. Konseptlər formalardır, insan da düşünən. Kodlar fərdidir, çünki onlar insanın şəxsi təcrübəsindən asılıdır. Dildə və ya nitqdə olan bütün konseptlərin ifadə yollarını əhatə mümkün deyil. Konseptin məzmunun açılmasına təsir edən yeni məlumatlar həmişə olur.

Müasir rus dilçiliyində müxtəlif konsepsiya və nəzəriyyələr mövcuddur. Müxtəlif alimlərin (S.A. Askoldov-Alekseyev, D.S. Lixaçov, V.V. Krasnıx, Q.V. Tokarev və s.) “konsept” anlayışına “struktur-semantik təsnifatlarını əks etdirən cədvəllər (A.P. Babuşkin¹², V.İ. Karasik¹³, N.Y. Şvedovanın¹⁴ təsnifatları) verilir. Konsepti mədəniyyət ilə şərtlənən və istər dil şəxsiyyəti üçün, istərsə də lingvomədəni cəmiyyət üçün müəyyən dəyər kəsb edən dünya mənzərəsinin müəyyən bir hissəsi kimi səciyyələnir.

Dilçilikdə konsept termininin dərkinə dair 3 yanaşma vardır:

I yanaşmanın nümayəndələri - S. Stepanov və V.N. Teliya konsepti insanın mental dünyasının əsas elementi-hüceyrəsi kimi dəyərləndirirdilər. Onların fikrincə "konsept" mədəniyyət və onlar arasındakı əlaqələrin cəmidir.

II yanaşmanın tərəfdarları N.D. Artyunova, A.D. Şmelev - konseptə semantik yanaşmanı doğru qəbul edirdilər.

III yanaşmanın nümayəndələri "konsepti" söz və gerçəklik arasındakı vasitə kimi görürdülər. Məsələn, D.S. Lixaçev və E.S. Kubryakova belə hesab edirdilər ki, konsept birbaşa sözün mənasından qaynaqlanmır, o, sözün mənası ilə şəxsi və xalqın təcrübəsinin nəticəsidir [4, s.280–288].

Azərbaycanlı dilçi alim E. Piriyev fikrincə, koqnitiv dilçiliyin əsas termini və ya anlayışı “konsept”dir. E. Piriyev yazırdı ki, “milli mentalitetlərin də mühüm fərqləri bir tərəfdən dildə əks olunur, digər tərəfdən isə dillə müəyyən olunur. Hər halda dil vahidlərinin təşəkkülü koqnitiv bazada baş verir. Bəzi hallarda bu koqnitiv baza müasir dil səviyyəsində dərk olunur, bəzi hallarda isə dərk olunmur, “oxunmur”. Koqnitiv baza bizə qaranlıq qalanda bu heç də onun olmaması demək deyil” [5, s.108].

Z. Əliyeva bildirir ki, “Koqnitiv prosesin birinci dövründə fərdi və ya ictimai şüur ətraf mühitdən gələn informasiyanı qəbul edir. İkinci dövriyyədə isə bu informasiya ilə əlaqədar xüsusi bilgi yaranır. Üçüncü dövriyyədə isə artıq bu siqnalların əsasında təsəvvür yaranır. “Ətraf mühit və dünya haqqındakı bilgiler məhz dildə xüsusi işarələr formasında kodlaşdırılır. Bu isə artıq dilçiliyin yeni istqaməti olan koqnitizmdir. Dilin bütün səviyyələrinin vahidləri koqnitiv təhlilə cəlb oluna bilər” [6, s.151].

Konsept nəzəriyyəsi haqqında araşdırma aparan Azərbaycan dilçisi Ə.Ə. Abdullayev tədqiqatında təklif etmişdir [7, s.220].

1. Hər təbii dil dünyanın qavranması və təşkilinin müəyyən üsulunu əks etdirir; onda ifadə edilən mənalar bir növ nöqteyi - nəzərlər sistemi vahidi, onun bütün təmsilçilərinin dil adlandırdığı kollektiv fəlsəfədir;
2. Dünyanın konseptuallaşması barədə dilə xas olan üsul qismən milli spesifikdir;
3. Dünyaya baxış (konseptuallaşma üsulu) bu mənada ”sadələvhüdür” ki, o, dünyanın elmi mənzərəsindən fərqlidir, lakin bu bəsit təsəvvür deyil.

Konseptin məzmunu 2 hissəyə ayrılır-lingvistik və kulturoloji mənə. Buna görə də onu bilik vahidi,abstrakt ideya və ya mental simvol adlandırırlar [8, s.13].

V. Evans belə hesab edir ki, konseptlər daxildən öz xüsusiyyətlərini formalaşdırırlar və ora hissi obraz, məlumatverici məzmun və şərhçi sahə daxildir. Konseptin strukturundakı obraz idraki koqnitiv xüsusiyyətlər vasitəsilə təşkil olunur. Bu xüsusiyyətlər əsas dil daşıyıcılarının fikrində, duyğu orqanlarının mühitə təsiri ilə yaranır. Obrazlı xüsusiyyətlər obyekt və hadisələrin metaforik təfsirini təşkil edir. Konseptin strukturu koqnitiv təsnifləndiricilər vasitəsilə formalaşır. Konseptin məlumatlandırıcı məzmunu obyekt və hadisənin ən mühüm və fərqləndirici cəhətlərini müəyyənləşdirən, minimum koqnitiv xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Şərhçi sahəyə konseptin məlumatlandırıcı məzmununun şərhçi daxildir. Bu sahənin xarakterik xüsusiyyəti ,digərləri ilə müqayisədə koqnitiv əlamətlərin olmasıdır. Konseptin strukturu onun məzmunu müəyyənləşdikdə və təsvir olunduqda üzə çıxır [9, s.851].

V. Red yalnız real dünya haqqında deyil, eyni zamanda dil haqqında biliklərin də daxil olduğu məlumatın kodlaşdırıldığı və saxlanıldığı koqnitiv struktur iki strukturunu fərqləndirir:fenomoloji və lingvistik strukturlar.

Linqvistik koqnitiv strukturlar dil və nitq bacarıqlarını vurğulayaraq sintaktik strukturları, leksik ehtiyatı, fonetik fonoloji sistemləri, dili formalaşdırır.

Fenomoloji koqnitiv strukturlar bilik kombinasiyası və linqvistik fenomenin- tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin, ədəbiyyat və incəsənət işlərinin anlaşılmasıdır.

Dilçilikdə sadə (primitive), mürəkkəb (complex) və leksik konseptlər fərqləndirilir. Leksik konseptlər-məsələn, bird (quş), bite(dişləmək) sözləri, milli dildə leksik predmetlərdir. Leksik konseptlərdə -milli dildə sözlər mənalarını ifadə etdikləri konseptlərdən götürür. Bəzi diskussiyalarda, konsept yalnız ana dildə sözlərlə ifadə olunan mental təsvirlərdir. Lakin bu tam aydın deyil, çünki konseptlər dildə olan mürəkkəb ifadələri təsvir edə bilmir. Primitiv konseptlər strukturu olmayan konseptlərdir. Mürəkkəb konseptlər struktura malik konseptlərdir.

Alman filosof Qotlob Freqenin fikrinə görə konseptlər mental varlıqlar deyil. O, mənə və işarəni fərqləndirərkən, qeyd edirdi ki, eyni bir obyekt müxtəlif terminlər fərqli yollarla xarakterizə edir. Məsələn iki üstəgəl iki və onaltı rəqəminin kvadrat kökü dedikdə, hər ikisi dörd rəqəminə aiddir. Bu fərqləndirməni ad, termin, fraza və ya cümlə üçün də deyə bilərik, məsələn, "Mark Tven" və Samuel Klemens" hər iki ad eyni adamı nəzərdə tutur [10, s.192].

Koqnitiv elmin nümayəndələri D. Sperber və D. Uilson konseptin iki növünü fərqləndirirdilər: intuitiv və reflektiv. İntuitiv konseptlər idraki olaraq müəyyənləşən fenomenlərdən əldə edilir. Reflektiv konseptlər isə aydın olan nəzəriyyələr vasitəsilə təqdim olunur [11, s.347].

Koqnitiv dilçilikdə konsept nəzəriyyəsi böyük uğurlardan biri olmasına baxmayaraq, dilçi alimlər arasında konsept anlayışının dərk olunması ilə bağlı ümumi bir fikir yoxdur. Dilçilikdə konseptə müxtəlif yanaşmaları təhlil edərkən belə nəticəyə gələ bilərik ki, konsept-dillə ifadə olunan və etnokulturoloji xüsusiyyətlərə malik olankollektiv dərk etmə vahididir.

Həm ingilis, həm azərbaycan dilçiləri konseptin mahiyyəti, strukturu, təsnifatı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər. Konseptin fəaliyyəti o zaman tam aydınlaşır ki, konsept müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli öyrənilir.

Ədəbiyyat

1. Chomsky N. (2002), *Language and Mind*. Cambridge University Press, 209.
2. Аскольдов С.А. (1997), *Концептислово. Русская словесность*, М.: Academia, с.267-279.
3. John Stuart Mill - *Thought and Influence*, p.168.
4. Лихачев Д.С. (1997), *Концептосфера русского языка*, *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология*. М.: Academia, с.280-288.
5. Piriyev E., (2012), *Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum, Dərs vəsaiti*. Bakı: Mütərcim, 108 s.
6. Əliyeva Z. (2017). *Dilçilikdə konsept nəzəriyyəsi*, "Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası" beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, s.151-156.
7. Abdullayev Ə. (2005), *Koqnitiv dilçiliyin əsasları*, Bakı, 220 s.
8. *Encyclopaedia Britannica 2008, Concepts in Linguistics*, CD.

9. Evans V., Green M. (2006), *Cognitive Linguistics*. Edinburgh University Press LTD, 851p.
10. Frege G. (1892), *On Concept and Object*, originally published as *Über Begriff und Gegenstand* in *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie* 16, 192-205.
11. Margolis E. (1998). *How to Acquire a Concept, Mind and Language*, 13, 347-369.